

Indhold

Tak	7
Acknowledgements	9
Forord	11

DEL I · Indledning

Kapitel 1

<i>Dommedagens status i en nutidig dansk kontekst</i>	19
1.1 Formål	19
1.2 Aktuel kontekst	22
1.2.1 Dommedag i populærkulturen	22
1.2.2 Dommedag i en nutidig dansk folkekirkelig og teologisk kontekst ...	24
1.2.3 Dommedag i en nutidig dansk muslimsk og teologisk kontekst	31
1.2.4 Sammenfatning	38

DEL II · Dommedag på muslimske og kristne hjemmesider

Kapitel 2

<i>Undersøgelse af religiøse hjemmesider</i>	43
2.1 Internetforskning.....	44
2.2 Hjemmesider som forskningsområde	46
2.3 Valg af søgemaskine	50
2.4 Dokumentation for og opbevaring af indhøstede søgeresultater	52
2.5 Mixed methods ved valg og analyse af hjemmesider	53

Kapitel 3

<i>Muslimske og kristne dommedagsforestillinger på danske hjemmesider</i>	57
3.1 Præsentation og referat af de udvalgte muslimske hjemmesider	57
3.2 De muslimske hjemmesiders syn på dommedag	70
3.3 Præsentation og referat af de udvalgte kristne hjemmesider	75
3.4 De kristne hjemmesiders syn på dommedag	86
3.5 Sammenfatning og vurdering af dommedagsforståelsen på hjemmesiderne	91

Kapitel 4

<i>Udvalgte kristne og muslimske teologers syn på dommedag</i>	97
4.1 Kristne teologers syn på dommedag	98
4.1.1 Luthers syn på dommedag	98
4.1.2 Regin Prenters syn på dommedag	102
4.1.3 Jürgen Moltmanns syn på dommedag	105
4.1.4 Johannes Værges syn på dommedag	108
4.1.5 Sammenfatning	111
4.2 Muslimske teologers syn på dommedag	112
4.2.1 Gazzalis syn på dommedag	112
4.2.2 Muhammad Alis syn på dommedag	115
4.2.3 Tariq Ramadans syn på dommedag	120
4.2.4 Mouhanad Khorchides syn på dommedag	122
4.2.5 Sammenfatning	128
4.3 Dommedag i islam og kristendom – en præliminær sammenligning	129

DEL III • Komparativ teologisk analyse

Kapitel 5

<i>Komparativ teologi</i>	133
5.1 Komparativ teologi som analysemetode	136
5.2 Kritik af og forsvar for komparativ teologi	146
5.3 Sammenfatning	150
5.4 Valg af emner til den komparative teologiske analyse	151

Kapitel 6

<i>Dommedagens formål, indhold og resultat</i>	155
6.1 Dommedagens formål	155
6.1.1 Synd	155
6.1.2 Retfærdighed	168
6.2 Dommedagens indhold	178
6.2.1 Straf	179
6.2.2 Tilgivelse	188

6.3	Dommedagens resultat	200
6.3.1	Fortabelse	201
6.3.2	Frelse	221
6.3.3	Frygt	235
6.3.4	Glæde	248
6.4	Sammenfatning af dommedagens formål, indhold og resultat ...	256

DEL IV · Perspektivering og udblik

Kapitel 7

	<i>Et tentativt bidrag til en kristen dommedagsforståelse set i lyset af islam</i>	263
7.1	Dies Irae – en vredens dag	264
7.2	Der liebe Jüngste Tag – dommedag som en glædelig dag	269
7.3	Μετανοείτε – omvend jer! En uvidenskabelig afslutning	275
	Konklusion	279
	Emner for videre forskning	281
	English Summary: Between Fear and Joy	283
	Dansk resumé: Mellem frygt og glæde	287
	Litteraturliste	291
	Bibelhenvvisninger	319
	Koranhenvvisninger	323
	Navneregister	327
	Emneregister	333

Tak

Der er en lang række mennesker, som jeg har lyst til at takke for hjælp, støtte, opmuntring og interesse ved udarbejdelsen af denne afhandling.

For det første Kirkeministeriet, herunder budgetfølgegruppen, som gav mig mulighed for – som et led i en retræteordning som biskop – at påbegynde et ph.d.-studium om dommedag. Emnet – og forholdet mellem islam og kristendom – har interesseret mig i mange år, og jeg glædede mig meget til denne mulighed for fordybelse.

Tak til min vejleder, professor Peter Lodberg, som fra første dag har vist emnet og afhandlingen stor interesse. Tak for de mange møder, de mange gennemlæsninger og for tålmodighed, når frustrationerne truede med at vælte læsset.

Tak til fhv. generalsekretær Bodil Skjøtt, fhv. professor Asger Højlund, fhv. provst Knud Erik Nissen, fhv. fængselspræst Jesper Birkler og fhv. forlagsleder Jørgen Hedager Nielsen. I har alle som en del af en ”dommedagsgruppe” været engagerede, givet gode inputs og lyttet til mine forskellige ideer. En særlig tak til Asger Højlund, som har støttet projektet med sin særlige faglige indfaldsvinkel.

Tak til Mustafa Öztoprak, som har fulgt afhandlingen så vidt muligt. Tak til min lokale moské i Brabrand ved formand Burak Kilic og imam Fatih Yenilmez. I har alle fra starten lyttet, givet gode råd og materialer og vist stor interesse for emnet. Tak til imam Naveed Baig samt Abdurrazak Sarikaya, som gav sig tid til nogle indledende interviews.

Tak til Hans Raun Iversen og Lissi Rasmussen for faglig sparring, for gennemlæsning af dele af manuskriptet og med- og modspil samt opbakning.

Tak til Børge Beck for støtte, interesse, inspiration og gode kritiske indspark.

Tak til Martin Riexinger, Finn B. Andersen, Kirsten Nielsen, Bjørn Rabjerg og Georg Adamsen for beredvillighed til at svare på små og store spørgsmål indenfor deres fagfelt.

Tak til forskningsbibliotekar Birgitte Langkilde for hjælp og forslag til litteratur og kurser. Og tak ligeledes til afdelingssekretær Rikke Bjørn Jensen for hjælp til mange store og små praktiske ting.

Tak til ph.d.-stipendiat Mikael Brorson for hjælp til korrektur, faglig sparring og for stort overskud og godt humør.

Tak til Arne Haugen Sørensen, som tog udfordringen op med at skildre dommedagsscenen med de fortabte sjæle – og for at jeg har fået lov til at bruge maleriet som forside.

Tak til Else Marie og Christian Larsen, ProRex Forlag, for korrekturlæsning og samarbejde omkring udgivelse af afhandlingen.

Endelig skal der også lyde en tak til min søn Anders Skovsgaard, ph.d. i computer science, for hjælp til at finde hjemmesiderne på den rette måde samt hjælp til de mange tekniske spørgsmål.

Sidst, men ikke mindst, en stor og kærlig tak til min kone, Susanne, som har fulgt mig i tykt og tyndt. Hun har bakket op og haft stor tålmodighed med og forståelse for, at dette projekt ikke blev de tre hyggeår, som vi begge havde forventet, men i stedet blev til fire år, der endte med at blive den største og mest tidkrævende og udfordrende del af mit arbejdsliv.

Brabrand, 24. november 2021 – biskop D.G. Monrads 210-års fødselsdag!

Steen Skovsgaard

Acknowledgements

I am much indebted to Professor Klaus von Stosch, who in June 2018 invited me to Paderborn where I participated in a course on Islam and Comparative Theology. For three weeks I had the wonderful opportunity to learn about comparative theology and to talk with many scholars and students at the Comparative Theology Institute. I am deeply impressed by Prof. von Stosch's work; I am also very grateful for the two lectures he and one of his students, Vahid, gave at the University of Aarhus in November 2018 and November 2019.

I would also like to thank Professor Catherine Cornille, whom I met in Paderborn in 2018. I was privileged to attend her lectures and to hear for the first time about her book on comparative theology.

Thank you to Dr. Chawkat Moucarry from Paris. I've known him for almost 25 years. I benefitted from his and his wife Hanne-Lis' hospitality in January 2020 when I stayed in their home for five days. His extensive experience and knowledge of Islam and Christianity has been very helpful to me.

I would like to express my thanks to Fjellhaug Bible School, Oslo, for their hospitality and for allowing me to carry out personal studies at the school for three weeks in August-September 2019. I am also very grateful to the Norwegian School of Theology, Religion and Society, Oslo, for the opportunity to use its extensive library for a whole week, and for meetings and discussions with Professors Torleiv Austad, Harald Hegstad, and Sturla Stålsett.

Thank you to all those who supported and encouraged me during my studies of this great topic.

Forord

Forsidebilledet af denne afhandling om dommedag i islam og kristendom har en vigtig detalje, som er resultatet af en mailkorrespondance med kunstneren Arne Haugen Sørensen. Jeg har tidligere haft et frugtbart samarbejde om et par af Haugen Sørensens værker, og i forbindelse med afhandlingen spurgte jeg, om han mon havde et billede, der ville kunne anvendes som forside. Han sendte mig som forslag et tidligere oplæg til glasudsmykningen af Vanløse kirke fra 1988, med den opstandne Kristus på vej op af graven. Men graven var tom. Jeg skrev og spurgte, om ikke det mørke hul var lidt intetsigende, og han indrømmede, at det måske nok var lidt kedeligt, og lovede at se på det. Resultatet blev dette billede, som han sendte vedhæftet en mail, hvor der stod: ”Jeg har, i stedet for den tomme grav, islamiseret den ved at tilføje et kik ned til de vantros helvede”.¹

Jeg er glad for at have fået lov til at benytte dette billede af én af vor tids store, danske kirkekunstnere som illustration, fordi det mere end mange ord beskriver nogle af de problemstillinger og spørgsmål, der skal behandles i afhandlingen.

For hvordan ser en nutidig forståelse af dommedag ud i en dansk *kristen* sammenhæng? Ligner den Haugen Sørensens første udkast med den tomme grav – uden fortabelse, dom og helvede? Og hvordan ser en nutidig forståelse af dommedag ud i en dansk *muslimsk* sammenhæng? Ligner den Haugen Sørensens ”islamiserede” billede, hvor der er både fortabelse, dom og et helvede fyldt med de vantro og fortabte sjæles skrig og lidelser? Kort sagt: Hvad tænker nutidens danske kristne og muslimer om dommedag? Og har de noget at sige hinanden?

Motivationen for valg af forskningsemnet *dommedag i islam og kristendom* bundet i tre personlige interesser og erfaringer. For det første *forholdet mellem kristendom og islam*. Som sognepræst i Gellerup i årene 1979-2005 deltog jeg igennem flere år i religionsmødet og havde samtaler med mange forskellige muslimer. Erfaringerne herfra har jeg beskrevet bl.a. i to bøger: *De fremmede har I altid hos jer* og *Hvad kan du tilbyde mig som muslim, præst?* (Skovsgaard 1994; 2004). I årene 1995-2000 var jeg desuden stiftspræst vedr. islam

---

1 Haugen Sørensen har dog også selv en forestilling om dommedag. I sine erindringer skriver han om et tilbagevendende mareridt: ”Måske er denne drøm en lille forsmag på den straf, der venter mig i helvede for min kolossale egoisme” (Haugen Sørensen 2019, 91).

og kristendom i Aarhus Stift, og det var ikke mindst i den funktion, at jeg gennem samtaler og studier fik nogle uforglemmelige indtryk af muslimer og islam, og hvor jeg oplevede, hvordan mødet med islam kunne være med til at berige og udfordre min egen teologi. Det er i det lys, at afhandlingens komparative teologiske analyse skal ses.

For det andet udspringer *undersøgelsen af internettet* af en personlig interesse og erfaring med internettet. I 1998 var jeg initiativtager til én af de første hjemmesider for religionsmøde mellem kristne og muslimer i Danmark. Hjemmesiden *islamkristendom.dk* var et debatforum, hvor enhver frit kunne skrive og give sin mening til kende. Det blev hurtigt et meget aktivt forum, og der samledes så mange brugere og debatindlæg, at arbejdet som administrator og moderator efter et par år blev for omfattende, hvorfor domænet blev overdraget til Kristeligt Dagblad. Men det var som administrator for denne religionsdebat, at jeg for alvor stiftede bekendtskab med og fik respekt for internettets muligheder og ikke mindst dets brugere. Disse var ofte anonyme og skabte en voldsom og til tider aggressiv debat; men de bidrog også med overraskende og kvalificerede indlæg, der var både læseværdige og oplysende.

For det tredje blev jeg i januar 2007 som biskop mere eller mindre uforvarende årsag til en landsdækkende *debat om dommedag*. En journalist fra Ritzaus Bureau lavede et interview, hvor han spurgte mig, om klimaforandringerne kunne være tegn på de sidste tider og dommedag. Jeg understregede Jesu ord om, at ingen kender dagen og timen (Matt 24,36), men svarede samtidigt, at det kunne jeg ikke afvise. Som kristne venter vi jo, at Jesus skal komme igen, og vi læser i Det nye Testamente (Matt 24 o.a.), at der inden Jesu komme skal vise sig forskellige tegn, så måske, sagde jeg. Sammen med min tale om Jesu genkomst gav dette forsigtige "måske" anledning til en middelstor mediestorm, der delte det teologiske og kirkelige landskab. Da jeg derfor efter 12 år som biskop havde muligheden for at få en treårig retræteaftale, valgte jeg dommedag som emne for en kommende ph.d.-afhandling for at få mulighed for at trænge dybere ned i problemstillingerne.

Når afhandlingen har fået titlen "Mellem frygt og glæde", er det ud fra en erfaring af og tese om, at det ofte er i dette spændingsfelt, at tanken om dommedag befinder sig. Mens jeg var sognepræst i Gellerup, havde jeg i 1996 en samtale med en ung imam fra den lokale Grimhøjmoské. Vi havde opbygget et tillidsfuldt forhold gennem mange samtaler, og en dag inviterede han

mig hjem til en kop the. I samtalens løb kom vi ind på dommedag. Det var et emne, der optog ham meget, og på et tidspunkt sagde han: ”Der går ikke en time, hvor jeg ikke tænker på dommedag!” Ordene faldt langsomt, stille og med eftertryk. Jeg var overrasket, for nok vidste jeg, at dommedag betyder meget for muslimer, men det undrede mig, at det var så markant. Han forklarede, at grunden til hans bekymring var frygten for, hvad der ville ske ham på dommedag. Om Gud ville tilgive ham, og om han havde gjort de gerninger, der skulle til for at kunne bestå på dommens dag. Jeg fortalte ham, at sådan havde jeg det ikke: ”Jeg går slet ikke og bekymrer mig om dommedag, for som kristne tror vi på, at Jesus frelser os på dommedagen. Så jeg glæder mig faktisk til dommedag.” Vi drøftede det ikke yderligere, og nogle måneder senere flyttede han med sin familie fra Aarhus.

Jeg har ofte tænkt på denne samtale og spurgt mig selv, om det er generelt for muslimer at nære en sådan frygt for dommedag? Fylder dommedag virkelig så meget, eller var den unge imam et særtilfælde? Og hvad med mig selv og mit eget svar? Hvad mente jeg i grunden, når jeg så hurtigt og frimodigt gav udtryk for, at Jesus frelser mig på dommedagen, og at jeg derfor glæder mig til dommedag? Var det et ærligt svar, og er det rigtigt, at jeg som kristen slet ikke skal eller bør frygte eller bekymre mig for dommedag? Hvad mon andre kristne og muslimer i dagens Danmark mener og tænker om dommedag? Og kan man forestille sig, at en kristen forståelse af dommedag kan beriges i mødet med islam – og omvendt? Afhandlingen kan således også ses som en videreførelse af den uafsluttede samtale, jeg førte med imamen for 25 år siden.

Indledningsvis nogle få ord om mit forhold til islam. Farid Esack kalder forholdet til Koranen for et kærlighedsforhold (Esack 2005, 1ff). I den forbindelse angiver han 6 forskellige måder at forholde sig til Koranen på. Det kan være som: 1. Den ukritiske elsker (*The uncritical lover*); 2. Den lærde elsker (*The scholarly lover*); 3. Den kritiske elsker (*The critical lover*); 4. Elskerens ven (*The friend of the lover*); 5. Iagttageren (*The voyeur*); og 6. Polemikeren (*The polemicist*). Selv betegner Esack sig som en kritisk muslim og hævder, at evnen til at lytte til udenforståendes kritik er en betingelse for at overleve i en verden præget af videnskabelighed (ibid., 11).

Denne afhandlings forhold til islam kan delvis sammenfattes i punkt 4, som elskerens ven, dog med tilføjelsen: den kritiske ven. Jeg betragter mig selv som åben og lydhør overfor islam og for, hvad muslimer tænker og

tror. Jeg lader mig gerne overraske og betragter det som en berigelse både at finde ligheder og forskelle mellem islam og kristendom. Men jeg vil også beholde retten til at være kritisk. Koranen er ikke mit helligskrift eller min "elskede". Jeg har Bibelen som inspirationskilde og fundament, hvorfra jeg anskuer og undersøger islam. Det betyder, at jeg mener både at kunne se islams skønhed, men også fejl og mangler.

Da jeg i 1993 begyndte at studere islam, var den første bog, jeg læste, *Islam. Tekster og stemmer fra den muslimske verden* af Edvard Wulf Pedersen. Bogen rummer et væld af citater og skriftsteder fra Koranen, Hadith og muslimske lærde, og under læsningen følte jeg næsten, at mit eget trosfundament indimellem vaklede. Jeg har dog alligevel været glad for at komme så tæt på islam og vover den påstand, at hvis man ikke har følt sig fristet af islam, er det utvivlsomt fordi, man ikke har et særligt indgående kendskab til islam eller muslimer. På et tidspunkt spurgte jeg ovennævnte imam fra Gellerup, om han i grunden vidste, hvad jeg som kristen troede på? Det mente han nok. "Har du nogensinde været fristet?" spurgte jeg. Det havde han ikke. "Så ved jeg mere om islam, end du ved om kristendom," sagde jeg. For hvis man ikke kan se storheden, skønheden og det fristende i en anden religion, mangler man noget i sin viden om og forståelse for den anden. Til gengæld går jeg ikke så vidt som Sybille Fritsch-Oppermann, der hævder, at man må gå ind i religionsmødet med en åbenhed overfor at konvertere (Winkler et al. 2017, 300).

Afhandlingens grundsyn er, at mødet med en anden religion på den ene side forudsætter mod, åbenhed, ydmyghed og respekt; men på den anden side er det afgørende, at man husker og bevarer respekten for og tilknytningen til sin egen tro og tradition. Det er en balancegang, der indebærer, at studiet af og mødet med en anden religion altid bør ske sideløbende med studier af ens egen tro. I det forhold er afhandlingen inspireret af den *konfessionelle* komparative teologiske analysemetode, hvor man netop indgår i religionsmødet med en klar bevidsthed om sit eget konfessionelle standpunkt, så man i mødet lærer den anden, men ikke mindst sin egen tro bedre at kende. Forskellen på en konfessionel og meta-konfessionel forståelse af religionsmødet vil blive behandlet og diskuteret under afhandlingens metodeafsnit, del III.

Det er håbet, at denne afhandling kan levere et bidrag til en teologisk analyse af dommedag i islam og kristendom, herunder en diskussion og eventuel reformulering af en nutidig evangelisk-luthersk kristen dommedagsforståelse.